

Борис Антоненко-Давидович

Як ми говоримо

Іменник

Називний відмінок у складеному присудку

У якому відмінку треба ставити іменник і прикметник, якщо вони виступають у складеному присудку поряд із дієсловами *бути*, *звати* тощо, — в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: «Мій батько був *коваль*» чи «Мій батько був *ковалем*», «Вона була *гарна дівчина*» чи «Вона була *гарною дівчиною*»?

Це — ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучаснім мовнім житті помітна схильність до вживання тільки однієї форми — орудного відмінка: «Петро був *першим учнем* у класі», «Вона була *досвідченою лаборанткою*», «Усе життя вони були *наївними*, як діти».

Подивимось, якому відмінку надає переваги українська класика й жива народна мова. «Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі *двійко*» (Марко Вовчок); «Мене звать *Андрій Корчака*» (І. Нечуй-Левицький); «Будь мені *лицар* да

вірнесенький» («Українські пісні» М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак дуже часто натрапляємо на фрази з орудним відмінком іменника: «То був *волом*, а то хочеш зостатися *конем*» (М. Номис). Що ж — виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку — називний чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість — *сироти*, ім'я й прізвище — *Андрій Корчака*, *лицар вірнесенький*, цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику й прикметнику, дають перевагу орудному відмінку: *був волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: «Історія є *вчителькою* життя», — належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: «Історія є *вчителька* життя».

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразях правильно буде сказати: «Петро був *перший* учень у класі», «Вона

була *досвідчена лаборантка*», «Усе життя вони були *наївні*, як діти», — бо іменники й пов'язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але треба сказати: «Попервах Петро був *першим учнем*, а потім став мало не *останнім*», «Хоч вона була й *досвідченою лаборанткою*, але перейшла на іншу роботу»; «Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо», — бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

Родовий чи знахідний відмінок додатка?

Як буде правильно сказати: писати (читати) *листа* чи *лист*, пришити *гудзик* чи *гудзика*? Такі питання часто виникають перед тими, хто негаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому — в знахідному, наприклад: «Послухали *доброї поради* високошановного народолюбця» (Б. Грінченко) і «Він дасть *пораду*, як і що, — знайшов вихід Антін» (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі «Дієслова» ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь

певному відмінку, а тим часом обмежимося лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, в українській мові іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не в знахідному відмінку: «Бабуся пильнує *малої*» (Марко Вовчок); «Де шукати *благостині*» (П. Куліш); «Гляди, дядьку, *порядку*» (М. Номис); «Заспівай мені, доню, *тієї України*» (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі ліпше сказати: писати (читати) *листа*; та й у другій теж ближче буде до народнорозмовної української традиції: пришити *гудзика*, купити *хліба* тощо.

Родовий відмінок належності

Інколи трапляються такі звороти: «Тут була хата *Шевченка*», «Треба берегти гнізда *птахів*», де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення частіше вживають присвійного прикметника: «Розсердився за ції *бабусині* речі» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Подай-но йому *Петрову* свитку» (С. Васильченко); «*Отцева* й *материна* молитва зо дна моря верне» (М. Номис). Отож, і в перших двох фразах слід сказати: «Тут була *Шевченкова* хата»; «Треба берегти *пташині* гнізда». У діловому листуванні, що потребує

точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно *Бондаренка*. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: «Твори *Шевченка, Франка, Лесі Українки та Коцюбинського* становлять золотий фонд української літератури» («Літературна газета»). Також тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, треба вдаватись до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори *Тараса Шевченка*, а не *Тарасові Шевченкові*, твори *великого Шевченка*. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище в тому разі, коли присвійний прикметник буде важкий на вимову, наприклад: «повісті *Квітки-Основ'яненка*», а не «*Квітчині-Основ'яненкові* повісті».

Родовий відмінок часу

Українська мова характеризується використанням родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: *тої ночі — в ту ночь, цього літа — в это лето*. Наведемо кілька прикладів із класичної літератури й фольклору: «*Одної ночі* приснився мені сон»

(Марко Вовчок); «А чула ти, що сталося *сеї ночі?*» (Леся Українка); «...малий Василько, якому тільки *цієї весни* пошили штани» (С. Васильченко); «Накрили очі *темної ночі*, легше в могилі спочинув» (народна пісня).

З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: «*Того дня* з ним не сталося ніяких пригод», а не «*У той день...*». Проте слід пам'ятати, що родовий відмінок часу не може стояти в формі множини (наприклад, «*Тих днів...*»), а також без означення («*цієї*», «*темної*», «*того*»). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємось до знахідного відмінка з прийменником: «*у роки (під час) громадянської війни*», «*у вівторок*», «*у давнину*», «*у (під) хуртовину*».

Особливість у вживанні давального відмінка

В українській класиці й живому народному мовленні часом трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тимчасом як у сучасній мові вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: «Пани б'ються, а *мужикам* чуприни трясуться» (М. Номис) — «Пани б'ються, а *в мужиків* чуприни

трясуться»; «Він як угледів дівчину, аж очі йому засвітилися» (Марко Вовчок); «Вовкові барана з горла не видереш» (М. Номис). Сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, а ця давня форма давального відмінка може виступати стилістичним засобом: «Очі чоловікові заясніли, голос подужчав».

Давальний і кличний відмінки

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення — *ові* після основи на твердий приголосний та — *єві, -єві* — після основ на м'який або шиплячий приголосний: «Та й не дала тому *козакові* ні щастя, ні долі» (народна пісня); «Масючка вже постерегла, що молодому *паничеві* сподобалася Галя» (І. Нечуй-Левицький); «У бою *Андрієві* так любо відчувати другове плече» (В. Сосюра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка — *у, — ю*, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення — *ові, -єві* або — *єві*: «Передай листа *товаришеві Бондаренку*» (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси — *ов*, — *ев*, — *єв*, — *ів*, — *їв*, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на — *у*: *Петров — Петрову*, *Щоголев — Щоголеву*, *Андрухів — Андрухову*, прізвища з суфіксами — *ин*, — *ін*, — *їн* закінчуються на — *у*, а також на — *ові*: *Завалишин — Завалишину і Завалишинові*, *Серпилін — Серпиліну і Серпилінові*, *Захар'їн — Захар'їну і Захар'їнові*.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями — *у*, — *ю*, замість основних — *ові*, *-еві*, *-єві*. «*Андрію Олексійовичу* здавалося, що він і на цей раз не помиляється», — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку — *Андрієві Олексійовичу*, — а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: «*Андрію Олексійовичу*, спиніться!»

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива — *ниво*, Марія — *Маріє*) й чоловічого (дуб — *дубе*, піонер — *піонере*, батько — *батьку*, Григорій — *Григорію*).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмінка: «*Іди, Петре*, до тієї, котру щиро любиш»

(І. Котляревський); «*Козаче, соколе, візьми ж мене з собою на Україну далеку*» (народна пісня). Із цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

Орудний відмінок дійової особи й знаряддя

У двадцятих і тридцятих роках ХХ ст. багато сперечалися про те, чи є в українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть «*Бригадою* Коваленка виорано 20 га з огріхами», а тільки «*Бригада* Коваленка виорала 20 га з огріхами», бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб має стояти звичайно в називному відмінку, то другі, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: «*Енеєм* кинута я бідна» (І. Котляревський); «*Дідами* крадене добро» (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: «Двері відчиняються *водієм*», «Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захопленій *Кесарем*»; «Щось нове, не звідане *нами*»; «Нарубані *Пилипом*

дрова». Усі слова в цих фразах — українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів Панаса Мирного: «Та кара над Мариною, що придумала її *бариня*, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед очима». Замість того, щоб написати «Та кара, придумана її *баринею*», де іменник *бариня* стояв би як дійова особа в орудному відмінку, письменник удався до конструкції з підрядним реченням «*що придумала її бариня*», поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, взяту з давньої народної пісні: «Буде *лях* проклятий батьками орати, матерями волочити», де іменники *батьки* й *матері* стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа — *лях*, а *батьки* й *матері* правлять за зняряддя для дійової особи (*ляха*). Та було б уже неприродно для народної мови сказати: «*Батьками* зоране поле, *матерями* заволочене», бо в цій фразі *батьки* й *матері* виступають як дійові особи, через що й треба: «*Батьки* зорали поле, *матері* заволочили».

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духу нашої мови, коли сказати: «Двері відчиняє *водій*» (хоча слушно буде: «Двері відчиняються *механізмом*», бо тут

немає дійової особи, а є лише знаряддя — механізм); «Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив *Кесар*»; «Щось нове, що не звідали *ми*»; «Дрова, що нарубав *Пилип*».

Заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: «Зроблені *колективом* працівників спостереження мали велике наукове значення» замість «Спостереження, що їх зробив *колектив* працівників, мали велике наукове значення». Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору «Бородай відміряв зароблені *хлопцем* три пуди жита» можна, не міняючи значення, висловити й так: «Бородай відміряв *хлопцеві* зароблені три пуди жита». Та й у попередній фразі можна було б сказати: «Спостереження *колективу* працівників мали велике наукове значення».

Орудний відмінок часу

Ми вже бачили вище, як широко використовується в українській мові родовий відмінок, щоб означити час, але для цього часто вживається й орудний відмінок: «Вивірів ти моє

серце вдень і нічною добою» (П. Куліш); «Щасливою годиною козак уродився» (Б. Грінченко); «Коли ж тебе, матінко, дождати в гості — чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи вишневими садами?» (І. Нечуй-Левицький); «Уже я думала-гадала про тебе днями й ночами» (з живих уст).

Родовий чи орудний відмінки на означення часу — це майже паралельні форми, хоч деяку значеннєву різницю між ними можна помітити. Якщо порівняти речення «Одної ночі приснився мені сон» з останнім реченням «Уже я думала-гадала про тебе днями й ночами», то відчуємо, що в першому реченні говориться конкретніше про якийсь час (*одної ночі*), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (*днями й ночами*).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало дається до використання, зате в мові художнього твору, в публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінкові форми.

Слід не забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: *останнім часом*, замість *в останній час*, *цими днями*, замість *на цих днях*, *іншим часом*, замість *у інший час*.

Правильно сказати *у вівторок*, *у п'ятницю* або *щовівторка*, *щоп'ятниці*, а не *по вівторках*, *по*

п'ятницях. Наприклад: «Консультації відбуваються у вівторок і п'ятницю (щовівторка й щоп'ятниці)».

Родовий відмінок множини

«Багато *статтів* написано на цю тему, багато прочитано *доповідів*», «Йому бракує ще *знаннів*», «Тут продається література з різних *галузів* техніки». У всіх цих реченнях іменники жіночого роду *стаття*, *доповідь*, *галузь* та іменник середнього роду *знання* стоять у родовому відмінку множини з закінченням — *ів*, властивим іменникам чоловічого роду: *ліс* — *лісів*, *робітник* — *робітників* тощо. Така плутанина з закінченням родового множини відбувається під впливом деяких говірок, але літературна мова додержується сталих граматичних закінчень, через те слід виправляти на *статей*, *доповідей*, *галузей* і *знань*. Іменник *знання* краще ставити завжди в однині: «Йому бракує ще *знання*».

Тим часом іменник *солдат* у родовому відмінку множини дехто лишає в формі, що збігається з називним відмінком однини: «У клубі було багато *солдат* місцевої частини», — хоч правильно сказати «багато *солдатів*», як у фразі: «Картини героїчних битв Вітчизняної війни оживають у кипучій праці *солдатів* трудового фронту» («Літературна газета»).

Іменник *слов'янин* відмінюється так само, як і *селянин*, тому в родовому відмінку множини буде *слов'ян*, а не *слов'янів*, як написано в одному сучасному вірші: «Київська Русь гуртувала *слов'янів*».

Місцевий відмінок множини

Підо впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення — *ам*, — *ям*, а не — *ах*, — *ях*; «рахує по *пальцям*», «читає по *складам*», «мандрує по *горам* і *долинам*». Українська граматики вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення — *ах*, — *ях*: по *пальцях*, по *складах*, по *горах* і *долинах*.

Закінчення — *ам* буває тільки в давальному відмінку множини: «Дам лиха *закаблукам*, дам лиха й *передам*» (народна пісня).

Чоловічий чи жіночий рід?

«Спогад про неї стискає *біллю*»; «Я не хочу знов чіпати *біллю* сповнені серця», — читаємо інколи в сучасній поезії й прозі, де автори забули, що іменник *біль* в українській мові — чоловічого, а не жіночого роду (пор. у російській мові *душевная*, *зубная боль*). Ця помилка трапляється й у публіцистичних виступах, дарма що наша класика й

народна мова знали слово *біль* тільки як іменник чоловічого роду: «Вона чула *страшений біль*, страшну втому в цілім тілі» (І. Франко); «*Чужий біль* нікому не болить» (прислів'я).

Інша річ, коли іменник *біль* означає білі нитки, тобто є відповідником російському *бель*. Тоді він буде жіночого роду: «Під вербою над водою Катерина *біль* білила, із *своєю біллю* говорила» (Словник Б. Грінченка); «*Невинна біль* змінилась у гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала» (Леся Українка).

Деякі іменники в літературній мові належать до одного роду, а в розмовній, діалектній — до другого: *санаторій* і *санаторія*, *клавіш* і *клавіша*. Іменник *фальш* у чоловічому роді чергується з формою жіночого роду: «*Фальш* у її голосі *різав* Ярині слух» (О. Десняк); «А чи нема тут *якого фальшу?*» (з живих уст); «Арсенова душа не виносила брехні й *фальші*» (Л. Дмитерко). Хоч категорія чоловічого роду для іменника *фальш* старіша за категорію жіночого, проте ця друга витискає з сучасної української мови першу.

Якому роду давати перевагу в цих іменниках, залежить від характеру тексту: ділова мова, пряма мова в художньому творі чи стилізація під народну говірку.

Зауваження до низки іменників

Башта і вежа

Часом постає питання — яке з цих двох слів, що обидва відповідають російському іменнику *башня*, краще застосувати в тому чи тому контексті — *башта* чи *вежа*?

Ці слова бачимо в українській класичній літературі, в творах сучасних наших українських письменників і в фольклорі: «Змурував високу *башту*» (Б. Грінченко); «Ой позволь, батьку отамане, нам на *башти* стати — не одному генералу з пліч голівку зняти» (історична дума); «Капітан стояв, висунувшись по груди з *башти*, і поглядав за шляхом, за рухом, за повітрям» (Л. Первомайський) і «Верх Бескида калинова там же стоїть *вежа* нова» (народна пісня зі збірки Я. Головацького); «Видніються вже віддала увінчані ясною зіркою озорені *вежі* Кремля» (М. Бажан).

Із цих прикладів читачеві ще важко зорієнтуватись, де саме слід ставити перше чи друге слово. Якщо глибше проаналізувати всі ті випадки, де трапляються ці слова, то можна зробити такий висновок: слово *башта* треба ставити там, де мовиться про військові споруди давноминулих або минулих часів загальної й української історії (доба козаччини), як це бачимо в наведеній вище

історичній думі й «Енеїді» І. Котляревського: «Для ночі вдвоє калавури по всіх поставили *баштах*, ліхтарні вішали на шнури, ходили рунди по валах». Слушним це слово буде й у сучасній військовій техніці (наприклад, *башта* в танку), як це видно з цитати, взятої з твору Л. Первомайського. А ось там, де йдеться про будови, що втратили військове значення, наприклад, споруди Кремля, як це читаємо в вірші М. Бажана, або про архітектурні об'єкти, надто готичного типу, більше пасуватиме слово *вежа*. Так само в технічних конструкціях слід користуватися словом *вежа*, наприклад, телевізійна *вежа*.

Було ще слово *гуляй-городина*, що означало високу рухому дерев'яну споруду на зразок башти, яку підкочували колись під час бомбардування до ворожих мурів. Це слово втратило нині свою практичну вагу й може придатись хіба що в якомусь історичному творі.

Білизна, білість, білина, білота

Проте в нашій сучасній літературі трапляються випадки, коли цьому іменнику з наголосом на останньому складі надають значення російського слова *белизна*: «Мене зачарувала *білизна* снігів».

Чи є потреба поширювати значення іменника

білизна, коли на російське слово *белизна* маємо в художній літературі слово *білина* («Дід похилився так, що волосся спливало з кінською гривною в одну *білину*». — М. Яцків), а в наших словниках є слова *білість* (Українсько-російський словник АН УРСР), *білота* (Російсько-український словник за редакцією А. Кримського)? Певно, що нема, бо дальший розвиток нашої мови потребує вточнення, а не довільного поширення семантики.

Болільник чи вболівальник?

«*Болільники* довго не могли заспокоїтись після поразки „Динамо“, — читаємо в одному періодичному виданні, а в другому: «Обличчя *вболівальників* красномовно свідчать про напругу й драматизм подій, що розгортались на льодовому полі в дні світового чемпіонату». То як треба назвати людину, що надмірно захоплюється на футбольних матчах та інших спортивних змаганнях, — *болільник* чи *вболівальник*?

Дієслово *боліти*, від якого творять іменник *болільник*, означає українською мовою «відчувати біль або жаль чи скорботу»: «Так *болить* спина, трудно розігнутися» (М. Коцюбинський); «Мене ж *болить* її відвічне страждання» (І. Франко). Зате коли мають на увазі не самий біль, а перебіг хвороби, тоді вживають дієслова *хворіти*: «Усе літо

я хворіла» (Панас Мирний). Є ще в нашій мові слово *вболівати*, що означає — співчувати комусь, журитися за когось, брати чиєсь горе близько до серця: «Серце чогось щемить і щемить, наперед *уболюючи* за чужими дітьми, як за своїм сином» (М. Стельмах). Від цього дієслова й утворено іменник *уболювальник*, яким позначають ту людину, що *вболіває* за невдачу або успіх гравця чи всієї спортивної команди. Наші академічні словники — Російсько-український та Українсько-російський — дають тільки слово *уболювальник*, якого й слід додержуватись, поки українські спортсмени й глядачі не вигадали нового слова для тих нестямців, що не можуть спокійно всидіти на змаганнях.

Будівля, будова, побудова

Іменники *будівля* й *будова* інколи бувають синонімами, що означають тотожні поняття: «Громадські *будівлі* стояли по той бік села» (О. Копиленко); «Хитались червоні колони *будови*» (М. Бажан). У двох цих фразях обидва іменники передають закінчений наслідок будівельного процесу, що відповідає російським словам *здание*, *строение*. Проте іменник *будова* може означати ще й процес будування: «Ми росли на колгоспному полі, на *будовах*, у труді і в бою» (П. Дорошко), структуру (*будова* тіла, *будова* речення) й

конструкцію (*будова* машини).

Є ще іменник *побудова*, що означає закінчення процесу. Іноді його помилково вживають замість слова *будова*, коли мовиться про структуру: *побудова* тіла. Цього не слід допускати.

Вид, на виду, на відноті, вигляд, краєвид

Багато трапляється помилок із словами *вид* і *вигляд* — їх ставлять одне замість одного або користуються ними там, де треба вживати інших висловів. Пишуть, наприклад: «Цього року в нас добрі *види* на врожай». Краще було б: «У нас добрі *сподіванки* (*перспективи*) на врожай». Іменник *вид* означає насамперед лице: «На її *виду* ще й досі було знати сліди давньої краси» (І. Нечуй-Левицький); «Поганому *виду* нема стиду» (М. Номис). Цей іменник може бути й синонімом слова *зір*: «*Видом* видати, *слихом* слихати» (Т. Шевченко). Російський вислів *быть на виду* по-українському звичайно передається *бути на відноті* (*перед очима, на оці*): «На стіні, *на відноті* висів канчук-трійчатка» (О. Ільченко). Однак під впливом діалекту, де трапляється вислів «*на виду*» в розумінні — на відноті, перед очима, чуємо в сучасній популярній пісні М. Машкіна: «Вся краса твоя чудова у мене *на виду*». Розуміється, це, як і взагалі діалектизми, не варт поширювати в

літературній мові, якщо на те нема особливої художньої потреби — передати колорит місцевої говірки, лишити незайманою пряму мову персонажа твору тощо.

Неприродно звучить по-українському фраза: «У вигляді карі йому наказано переписати весь твір». Відповідно до російського вислову *в виде наказания* по-українському буде *за кару*: «Кілька годин просидів *за кару*» (С. Ковалів). Так само російському *в виде голубя, в виде подарка* або *в виде опыта* — по-українському відповідає *подібний до голуба (як голуб), як подарунок* або *як спроба (на спробу, за спробу)*.

Такого ж гатунку фраза: «Він зробив це *для вигляду*», — замість — *про око (про людське око, про людські очі), для годиться*: «Щовечора збиралися до школи *про людські очі, ніби на співанку*» (А. Головка); «Бачу, не сердиться, а гнівається *для годиться*» (М. Стельмах).

Замість вислову *зробити (робити) вигляд*, який часто бачимо на письмі й чуємо в розмові, краще сказати *удати, удавати*: «Не *удавай*, немов не розумієш» (Леся Українка).

Замість такого ж хибного «*І вигляду не показав, що йому соромно*» треба — *ізнаки (навзнаки, знаку) не давав (не подавав)*: «Проте Орися й *знаку не подала*» (А. Головка).

Відповідниками російського слова *вид* у

розумінні «пейзаж, ландшафт» в українській мові є *краєвид* («Вийшла в поле й стала, задивившись у далечінь на чудовий *краєвид*». — М. Коцюбинський) або *вигляд* («Ой, що за чудові *вигляди* тут у вас і на річку і за річку». — І. Нечуй-Левицький).

Українськими відповідниками до російського *вид* у розумінні «сорт, варіант» будуть *різновид*, *татунок*, *рід*, *сорт*, *категорія*: «На основі безпосереднього звернення до традиції народного мистецтва виробляється й утверджується новий жанровий *різновид* — декоративний естамп...» («Образотворче мистецтво»); *відміна* («Є ще сім *відмін* сієї приказки». — М. Номис); а в біології — *вид*, *різновид*: «Слід розповісти дітям про армію наших агробіологів-мічурінців, про творців нових *видів* рослин і тварин» («Літературна газета»).

Російському вислову *вид на жительство* в українській мові відповідає — *посвідка на прожиття*. У художній літературі, коли хочуть надати фразі бюрократично-канцелярського звучання, користуються словом *вид*: «Як же ми тебе прийемо, що в тебе ні *виду* ніякого, нічого» (Панас Мирний).

Вираз і вислів

Ці слова вважали за абсолютні синоніми, тому в класичній літературі бачимо іменник *вираз* у різних значеннях: «Почала... солодкими *виразами* любові промовляти» (І. Нечуй-Левицький); «*Вираз* на лиці понуро-урочистий» (П. Куліш).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де мовиться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть *вислів*: «За *висловом* чийм» (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської), у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником *вираз*: «Ротмістр і очима і всім *виразом* показував, щоб він забирався геть» (П. Панч); *вираз* $a^2+b=c$.

Відношення, взаємини, стосунок, відносно, щодо, стосовно, відносність

Відповідно до російських слів *отношение*, *относительно* часто надуживають словами *відношення*, *відносно*, забуваючи про інші, точніші, природніші слова: «Не можна допускати поверхового *відношення* до такої серйозної справи», — замість — поверхового *ставлення* або — ще краще — щоб поверхово *ставились*;

«Відносно цього не може бути двох думок», — замість — *про це (щодо цього, з приводу цього)*; «Я з ним у добрих відношеннях», — замість — у добрих *стосунках* чи *взаєминах, зв'язках*.

Ось що засвідчує класика: «Слід би було зав'язати міцніші *стосунки* з тими людьми, що оце вдалились до вас» (Леся Українка); «Щодо панни Анелі, то я — певний, що вона плаче десь по кутках»; «Чутки *про* землю ожили з весною» (М. Коцюбинський). У цих прикладах бачимо тільки слова *стосунки, щодо, про*, вживання яких і слід додержуватись.

У математиці, а також у філософії й логіці слово *відношення* є єдиний відповідник російському науковому терміну *отношение*, наприклад: *відношення* $a: b=c: a$.

В українській науковій термінології є ще слово *відносність*: теорія *відносності*.

Замість штучного вислову «у *всіх відношеннях*» відповідно до російського *во всех отношениях*, наприклад: «Це мені зручно *в усіх відношеннях*», — слід користуватись давніми українськими висловами *всіма сторонами* («Славне було Запоріжжя *всіма сторонами*». — Збірка пісень П. Лукашевича), з *усякого (з кожного) погляду* («Це вигідно нам обом з *усякого погляду*». — З живих уст), *як не глянь, як не подивись, з усіх боків, усебічно, зусебіч, у всіх планах*.

Останнім часом набуває дедалі більшого поширення слово *стосовно* замість неадекватного вислову «*по відношенню*»: «*Стосовно* місцевих умов він розробив систему обробітку ґрунту»; «*Стосовно* цього неподобства вже казали не раз». Проте не слід забувати й відомі слова *щодо, про*, приклади вживання яких наведено вище.

Відсутність, присутність, брак, наявність

Відповідно до широко вживаних у російській художній і діловій мові слів *отсутствие, отсутствующий, присутствие, присутствующий* і в українській мові є схожі слова *відсутність, відсутній, присутність, присутній*: «Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, *присутніх* у залі» (І. Франко); «Треба записати всіх *відсутніх* на зборах» (із живих уст); «Злочинця допитано в *присутності* свідків» (із газетної хроніки).

Проте часто слова *відсутність, відсутній* уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: «За *відсутністю* достатніх доказів такі справи слід припиняти»; «На літеру В чомусь *відсутні* слова „ваганя“, „вагатися“». Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському «за *браком* достатніх доказів», «на літеру В чомусь *бракує*

(нема) слова „вагання“»? Певно, що краще. Українська художня література в своїх класичних і сучасних зразках користувалась саме такими словами: «Коли в тебе *бракує* того насіння, позич його» (О. Стороженко); «*Брак* досвіду до лиха приведе» (переклад М. Бажана); «Він добре знав, що в Нимидори *нема* грошей» (І. Нечуй-Левицький).

Якщо росіяни, кепкуючи з надуживання цими канцеляризмами, створили жартівливий вислів «отсутствие всякого присутствия», то ще менше підстав є в нас удаватись до них навіть у діловій мові, бо маємо, як видно, інші, потрібні для точного відтворення думки, слова, що поширюють наші мовні можливості.

Відщепенець, відступник, відступця

Слово *відщепенець*, не дуже вдало перекладене з російського *отщепенец* у творі О. Пушкіна («Хто не вважає їх за *відщепенців* роду людського?»), не тільки швидко поширилося в сучасній публіцистиці й подекуди в художній літературі, а навіть попало, на жаль, на перше місце в наші словники, відсунувши в них на друге — давнє українське слово *відступник*.

Російське слово *отщепенец*, яке має корінь *щеп*, спільний із російськими словами *щепа*, *щепка*

(по-українському — тріска), означає людину, що відкололась від певного суспільного або ідейного гурту людей, мов тріска від цілого дерева.

В українській мові є теж слова з коренем *щеп* — *щепка* (по-російському *прививок*), *щеплення* (*прививка* — в садівничому й медичному значенні), а тому українець, що не знає гаразд російської мови, сприймає слово *відщепенець* як людину, що чи то обминає щеплення, чи походить від нього.

Нема ніякої потреби творити нове слово, невдало перенісши його з російської мови в українську, коли є українські слова, що точно передають потрібне поняття: *відступник* («Май на увазі: *відступникам* немає вороття»). — Леся Українка), *відступця* (Словник Б. Грінченка).

Слід завважити, що слова *відщепенець* ми не знайдемо ні в словнику нашої класики, ні в живій народній мові, ні в словниках Б. Грінченка й за редакцією А. Кримського; воно — явне непорозуміння, що випадково потрапило в наші періодичні й неперіодичні видання, часом збиваючи з пантелику масового читача.

Гірка чи гора?

«Володимирська *гірка*» — бачимо напис при вході на Володимирську гору в Києві; «З Володимирської *гірки* видно Поділ,

Дніпро-Славутич з чудовими київськими пляжами й далекі задніпрянські простори», — читаємо в сучасному нарисі. Але чому там і там написано *гірка*, а не *гора*? Невже вона — набагато менша за інші гори, що на них розкинулась наша українська столиця, — за Батиєву, Старокиївську, Щекавицьку? Ні, не менша, отож нема причини називати її зменшеним іменником. В українській мові слово *гірка* має не так зменшене, як пестливе значення: «Пахло березовими бруньками, шуміла повідь та дзюрчали струмочки з кожної *гірки*» (Марко Вовчок). Узвишся, менші за гору, зуться по-українському *горб* («Вирубала дрючок та стала на *горбі*». — Казка), *пагорбок*, *пагорб*, *пагорок* («По зелених *пагорбках* паслися вівці». — П. Панч). Високі Дніпрові схили здавна зуться на Україні горами:

Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро.

Т. Шевченко

Називав *горою* І. Нечуй-Левицький у своїх творах Володимирову гору, та й у народі кажуть: «Як зійдете від Лаври на Хрещатик, то побачите

Володимирову *гору*». Тим-то треба вважати, що слушно написано в книжці «Київ. Провідник»: «Володимирова *гора*».

**Горе-вчений, горе-майстер, біда, а не вчений,
попсуй-майстер, цигикач, цигикало,
ганджа-андибер**

«Цей *горе-вчений* мав зухвалість заперечувати досягнення справжніх учених і вихваляв свої *горе-досягнення*», — читаємо в репортерській замітці. Нас дивує, що автор двічі вдається до однакової частини складених слів: «*горе-вчений*» і «*горе-досягнення*». Невже в українській мові нема інших слів, щоб уникнути цього повторення? Ні, вони є, але, мабуть, автор не знає їх. Замість «*горе-вчений*» можна сказати: *біда, а не вчений*, замість «*горе-досягнення*» — *лихо, а не досягнення*. У народній мові є дуже поширений вислів *попсуй-майстер*: «Цього *попсуй-майстра* тільки гукни — відразу переведе леміш на швайку, а з швайки зробить пшик» (із живих уст). Замість вислову «*горе-музикант*» у народі воліють казати *цигикач* («Хіба Войтенко вміє на скрипці грати? Тільки цигикає. То *цигикач*, а не музика»). — З живих уст), *цигикало*.

Замість «*горе-богатыр*»

Російсько-український словник за редакцією А. Кримського пропонував іронічний

вислів *ганджа-андибер* від імені героя історичної думи Хвеська Ганджі-Андибера. Що ж — і такий вислів може знадобитися в творі відповідного жанру.

А взагалі не слід користуватись одним висловом, коли є їх кілька, та ще, до того, таких соковитих, як ті, що наведено вище. Учімося в народу образності вислову! Це в народній пісні чуємо: «Ой *лихо* не Петрусь — лице біле, чорний вус».

Госпіталь чи шпиталь?

Читаємо в газеті: «Ми лікували його в *госпіталі*, допомагали, як могли» — й виникає питання, для чого давнє українське слово *шпиталь*, що й досі живе в народі, замінено словом *госпіталь*? Адже це слово є в наших Українсько-російському й тритомному Російсько-українському словниках. Щоправда, стоїть воно там під рубрикою розмовного слова, цебто такого, що трапляється тільки в розмові, а не в літературі, але це не зовсім відповідає істині. У VI томі Українсько-російського словника до слова *шпиталь* наведено такий ілюстративний матеріал: «Треба рятуватися, спочити, полежать у *шпиталі* або санаторії, а нема за що» (М. Коцюбинський); «У першому ж бою його легко поранило в руку, і

він два тижні пробув у *шпиталі*» (О. Донченко); «Тільки другого дня очунали погромлені. Братерство забрало їх до *шпиталю*, одягло, нагодувало» (З. Тулуб). До відповідного прикметника *шпитальний* цей словник дає ще ілюстративний матеріал із класичної й сучасної української літератури: «Ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі зовсім не *шпитальний* настрій» (Леся Українка); «*Шпитальні* вартові незабаром помітили групу людей» (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що слово *шпиталь* і похідний прикметник *шпитальний* є не тільки розмовні, а й літературні, якими послуговувались не лише класики, а й сучасні письменники.

У народній мові, куди це слово прийшло чи не з козацьких іще часів (Трахтемирівський *шпиталь* для покалічених і старих запорожців), його знають більше в значенні притулку для старих і калік («Про тебе і в *шпиталях* шепчуть». — М. Номис), у літературі це слово вживають більше в розумінні військової лікарні.

Слово *шпиталь* зафіксував у своєму словнику, складеному ще в першій половині XIX ст., П. Білецький-Носенко. Воно — не суто українського походження, а з німецького *Spital*, як і багато інших слів типу *цибуля*, *цегла*, *друкарня*, котрі наша мова, взявши з німецької, згодом освоїла цілком. Але чим

слово *шпиталь* є гірше від *госпіталь*, яке теж прийшло з французької — *l'hospitale* у російську мову, а відтіля й до нас? Принаймні за словом *шпиталь* є давня народна й літературна традиція.

Двоєчник, двієчник, двійкар

Назва «двієчник», що стосується учня з поганою успішністю в навчанні, завдає прикрощів і клопоту не тільки батькам, учителям, а й працівникам редакцій наших періодичних видань.

Одна школярка з Тернопільщини прочитала в молодіжній газеті слово «двоєчник» і питає батька, як правильно казати: *двоєчник* чи *двієчник*? Батько, не замислюючись, відповів: «Розуміється, *двієчник!*» Так само відповіла дівчині й учителька української мови, до якої з цим запитанням звернулася учениця в школі.

Звикнувши поважати все, що надруковано в газеті чи в книжці, допитлива дівчина звернулася до редакції молодіжної газети, прохаючи пояснити їй, чому в газеті надруковано «двоєчник», а не «двієчник», і яке з цих слів — правильне. Літпрацівник газети відповів учениці достоту так: «Галю! Слово „двоєчник“ утворено від слова „двійка“. У закритому складі „двій“ стоїть *i*, а в відкритому „дво“, це *i* чергується з *o*, тому й правильно треба писати „двоєчник“».

Украї спантеличений від такої відповіді батько школярки вдавсь до редакції журналу «Україна», де траплялось йому читати не раз слово «двієчник». Редакція «України» відповіла, стверджуючи свої погляди щодо написання «двієчник». Отже, виникла проблема: на чийому боці правда — чи слушно відповів дівчині літпрацівник молодіжної газети, чи мають рацію журнал «Україна», вчителька української мови, де вчиться Галя, та її батько, що обстоюють слово «двієчник»?

Слово *двієчник* утворилось від іменника *двійка*, але правило чергування *і з о та е в* відкритому складі, на зразок *стіл — столу, піч — печі*, про що писав Галі літпрацівник молодіжної газети, тут ні до чого. У цьому випадку діє закон не фонетичний, а морфологічний, що розглядає походження слова, отже, не звукові зміни в ньому.

Візьмімо іменник *кіл*: у родовому та інших відмінках, де буде відкритий склад, за фонетичним законом чергування *і* перейде в *о* — *кола, колу, колом, на колі*. А якщо ми візьмемо похідне від іменника *кіл* слово *кілочок*, то, хоч тут перший склад — відкритий (*кі*), *і* в ньому залишилось, а не перейшло в *о* (*кілочка*). Чому? Бо тут уже діє закон морфологічний, який не вважає на відкритий склад, а вимагає вимовляти слово з тим звуком, від якого це слово утворилось.

Те саме можна сказати й про слово *двієчник*, у якому *і* не переходить в *о*, а залишається, бо воно було в слові *двійка*, від якого походить.

Синонімом до слова *двієчник* може бути таке ж похідне від іменника *двійка* слово *двійкар*, утворене за аналогією до інших іменників із суфіксом — *к-*, наприклад: *шапкар* — від слова *шапка*, *байкар* — від *байка*.

Отже, якщо підходити до цього питання науково, то буде — *двієчник* або *двійкар*, але не *двоєчник*.

Дебошир, дебоширство, бешкетник, бешкет

Наші газетярі вподобали слова *дебошир*, *дебоширство*, дарма що ні в класичній літературі, ні в народній мові їх не натрапиш. Ми часто читаємо на шпальтах наших газет: «З *дебоширами* треба повести рішучу боротьбу»; «*Дебоширство* в місцях відпочинку трудящих — недопустиме явище»; «Затриманий п'яниця продовжував *дебоширити*». Нема ніякої потреби вдаватись до неукраїнських слів, які до того ж не кожний розуміє на Україні, коли є всім відомі українські слова: *бешкетник* («*Бешкетники* свистіли пронизливо й неприємно». — О. Ільченко), *бешкет* («Ідіть, хлопці, не чиніть *бешкету*». — С. Васильченко), *бешкетувати* («Сором ховатися —

умів *бешкетувати*, зумій і відповідь казати». — С. Васильченко).

З цього стає зрозуміло, що й газетним рядкам пішло б на краще, коли б там було написано: «З *бешкетниками* треба рішуче боротися»; «*Бешкет* у місцях відпочинку трудящих — недопущенна річ»; «Затриманий п'яниця *бешкетував* далі».

Дітище, дитя, виплід, плід

Не тільки в статтях, а навіть у сучасних віршах натрапляємо на слово *дітище*, поставлене в поважному, ба навіть урочистому плані, а не з нюансом іронії, глузування чи лайки, як то звучать усі українські іменники з суфіксом — *ищ-*: *хлопчище, бабище, ручище, кулачище* тощо.

Слово *дітище*, яке українець, за аналогією до наведених слів, вимовляє з наголосом на другому складі, може означати тільки зневажливу або глузливу форму, а зовсім не те ніжне або врочисте поняття, що має російський іменник із наголосом на першому складі — *детище* в розумінні «дитя, виплід, плід».

Близькими до іменника *дитя* в переносному значенні є слова *виплід, плід*: «Ці припущення є *виплід* його фантазії»; «Бібліотека — *плід* моєї праці» (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської).

Досвід і дослід

Чи не через звукову близькість, а також через те, що іменники *досвід* і *дослід* часом мають у російській мові один відповідник — *опыт*, часто трапляються помилки в уживанні цих двох слів, наприклад: «Наші колгоспники набули великого *дослід*у у вирощенні кукурудзи»; «Його цікавили всі *досвіди* ґрунтів, що проводилися в нашій лабораторії».

Досвід — це сума відомостей, навиків, набута протягом певного часу, *дослід* — це спроба, експеримент, який роблять, щоб пізнати істину або перевірити набуті відомості. Тим-то й у перших фразах треба було написати: «Наші колгоспники набули великого *досвіду* в вирощенні кукурудзи»; «Його цікавили всі *досліди* ґрунтів, що їх провадили в нашій лабораторії».

З іменником *досвід* мають зв'язок дієслова *досвідчити*, *досвідчати*, що означають «зазнати (зазнавати), дізнатися (дізнаватися) з власного досвіду», «потвердити (потверджувати) щось»: «(Шевченко) добре на самім собі *досвідчив* усього, що сердешний люд терпів під тим ярмом» (Словник Б. Грінченка). Не слід забувати в живій мові й цих слів.

Дружки, товаришки, друзяки, товариство, компанія

«А потім знову зустрівся з *дружками*, і все пішло по-старому: п'янки, гульня, дебоширство», — читаємо в газеті і, поки не згадаємо російського слова *дружок* — *дружки*, не можемо добрати, про що йдеться. Адже в українській мові є тільки слово *дружка*, що означає «подруга або молода дівчина, яка бере участь у весільному обряді»: «Ой хвалилася гречаная панна своїми косами перед *дружками*» (Матеріали П. Чубинського); «Уранці йде Олеся *дружок* збирати» (Марко Вовчок). Російському *дружок*, що має іронічний відтінок, відповідає *товаришок*: «Що ж це твій *товаришок* — такий, наче причмелений?» (із живих уст). Коли йдеться про кількох людей, можна ще користуватися словами *товариство* («Веселе *товариство*». — О. Стороженко), *компанія* («Злі *компанії* і доброго чоловіка зіпсують». — М. Номис).

Із цього виходить, що у газетній фразі треба було написати: «А потім знов зустрівся з *товаришками* (або — зі своїм *товариством*, зі своєю *компанією*), і все пішло по-давньому...»

Є ще українське слово *друзяка*, якоюсь мірою воно теж відповідає російському *дружок*, а ще більше — російському *дружище*: «Є ви

товариші, друзяки? Собаки, а не товариші!» (Панас Мирний).

Жарт, не на жарт, неабияк

Іменник *жарт* — дуже поширений в українській мові, мабуть, через веселу вдачу нашого народу. Це слово часто виступає в народних прислів'ях і приказках, а також у художній літературі: «З *жарту* й біда часом буває» (М. Номис); «Смішками та *жартами* одмовилась, а правди не сказала» (Марко Вовчок). Бачимо це слово й у таких висловах, як: «*Жарт жартом*, а це вже *не жарт*, як мене за печінки бере, ноги трусяться» (Ганна Барвінок); «Миколі було не до сміху, *не до жартів*» (І. Нечуй-Левицький); «Андрій намагався обернути все в *жарт*» (М. Коцюбинський); «Я тебе питаю *без жартів*, — сказав Роман» (І. Нечуй-Левицький).

Проте на сторінках сучасної української літератури це слово бачимо часом навіть там, де треба інших, що більше відповідають російському вислову *не на шутку*: «Він *не на жарт* здрейфив»; «Йосип *не на жарт* розсердився».

Наша класична література знала вислів *не в жарт* («Деякі тужать *не в жарт*». — Ганна Барвінок), а Російсько-український словник наводить прислівникову форму *неабияк*, що цілком

відповідає російському *не на шутку*. Виходячи з цього, в наведених вище фразах треба було написати: «Він *неабияк* злякався (сплохував)»; «Йосип *неабияк* розсердився».

Жора чи Юрасик, Женя чи Євгенко?

«*Жора і Женя* побились об заклад, хто з них з'їсть більше кисличок. Не тільки *Света*, що перед цим бігала з хлопчиками наввипередки, але й *Маша*, яка сама могла впорати чимало кислиць, з жахом дивились, як хлопчаки над силу запихають собі в роти маленькі яблучка, що ніяк не хочуть більше туди лізти». Це — уривок з оповідання для дітей. Якби оповідання було перекладом із російської або в ньому мовилося про маленьких персонажів десь у Росії, — все було б у ньому цілком природно, та ба, автор — українець, дія відбувається на Україні, а герої оповідання — українські дітлахи, що живуть, ростуть і бавляться на тій землі, де з діда-прадіда дітей ласкаво звали *Юрко*, або *Юрасик*, *Маруся*, або *Марійка*. Важко сказати, чому автор дав перевагу *Жорі* над *Юрком*, *Жені* над *Євгенком*, *Светі* над *Світланкою*, а з *Марійки* зробив *Машу*. Можна було б не звертати уваги на незвичайні ласкаві найменування українських дітей в одному художньому творі, але цей автор — не одинак.

Дуже часто в українській дитячій літературі стали появлятися *Гриші, Васи, Колі, Петі* замість *Грицьків* (або *Грициків* чи *Грицунь*), *Васильків, Миколок, Петрусів* (або *Петриків*). Невже нашим авторам стали чомусь не до вподоби ці лагідні й милозвучні ласкаві дитячі імена? Дивна річ, тим більше, що й росіянам подобаються деякі українські ласкаві імена, через те можна назвати не одну *Оксану*-росіянку не тільки в Києві, а й у Москві, яку батьки воліли назвати українським ім'ям, а не російським *Ксенія* чи ласкаво — *Ксюша*.

Захоплення іменами іншого народу можна спостерігати не тільки в нашій дитячій літературі, — це своєрідна мода, якоюсь мірою схожа з так званим стиляжництвом, коли замість *Анн* і *Ганн* з'явилися *Жанни*, а *Юріїв* і *Георгіїв* замінили *Юджини*... Як і всяка мода, воно — скороминуще, тому в російських родинах тепер чимраз більше називають дітей давніми російськими іменами — *Ірина, Марія, Ілья, Никита*. Треба сподіватися, що й наші автори дитячих книжок будуть називати своїх маленьких героїв — *Юрась, Вітик, Надійка, Марійка, Катруся* та ін.

Застінок, катівня

«Із тюремних *застінків* він вийшов тяжко хворий, але незламний духом», — читаємо в одній статті, де автор забув, що слова *застінок* нема в українській мові, а є *катівня*, цебто місце, де людей катують, мучать: «36 письменників Радянської України впали в ті героїчні роки смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної війни та в гестапівських *катівнях*» (О. Левада). Нема потреби брати слово з іншої мови й перелицьовувати його на кшталт своєї, якщо в своїй мові є дуже точне слово.

Заступник і замісник

Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: «На час моєї відсутності призначаю своїм *заступником* тов. Педашенка», — а тут саме слід було написати *замісником*, цебто «тим, хто працюватиме замість мене», В іншій фразі, взятій із сучасного художнього твору, бачимо протилежне — «Комісаром у тебе буде Яременко, а *замісником* Новиков», — тимчасом як тут саме було б на місці слово *заступник*, цебто «людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно»: «Сосни порипували, мов снасть,

заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики» (Ю. Яновський).

Від цього творяться й назви посад: *заступник* директора, *заступник* прокурора тощо, де мають на увазі працівників, що виконують певну службову функцію постійно, а не тимчасово, як *замісник* директора, *замісник* командира та ін.

Іменник *заступник* може бути синонімом і до слова *захисник*: «Не кажи мені нічого за нього. Є і без тебе ті *заступники*, що мені ним уха протурчали» (Панас Мирний).

Захист і оборона

Останнім часом слово *захист* і похідні від нього *захисник*, *захисний*, *захищати* стали виживати слова *оборона*, *оборонець*, *оборонний*, *обороняти*. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитись до класичних зразків і народної мови, мають деякі нюанси в значеннях. Візьмімо такі речення: «Перші краплі дощу... змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного *захисту* від зливи» (М. Коцюбинський); «Нема соломи, то нема чим і хату *захистити* від холоду» (з живих уст); «Росла в гаю конвалія під дубом високим, *захищалась* від негоди під віттям широким» (Леся Українка). У цих

реченнях слова *захист*, *захищати*, *захищатися* стоять тому, що йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї. Особливо це яскраво можна бачити в фразі «Гори, що роблять кораблям *захист* од бурі» (Словник Б. Грінченка). Це стверджують і такі слова, як *захищ* — тимчасова прибудова з соломи або очерету до хати замість сіней, *хист* — огорожа з пруття або хмизу в пасічників і мисливців. Уживають слова *захист* і в розумінні «охорона», «протекція»: «Де ж бідній удові *захисту* шукати проти такого напасника!» (з живих уст).

Коли мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, тоді не обійтися без слів *оборона*, *оборонець*, *обороняти* (*боронити*), *оборонятися*: «*Оборона* Буші» (М. Старицький); «Сорока в ворони просить *оборони*» (М. Номис); «З *оборонцями* ладу старого бій усесвітній, останній кипить» (переклад «Робітничої Марсельєзи»); «*Боронив* я свою Україну, не лякався я злих ворогів» (народна пісня); «Алі *оборонявся*» (М. Коцюбинський).

Трапляються випадки, коли слова обох цих груп будуть слухні в одній фразі, наприклад: «Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи *захисту*, але, поки *оборонці* завзято стримували ворога, що обложив їх звідусіль, багато хто в

фортеці помер від голоду й спраги».

Зі сказаного випливає, що, прагнучи використати все багатство нашої мови, треба не забувати й слів цієї другої групи й казати, наприклад: «Обов'язком кожного громадянина є *боронити* (або *обороняти*) свою Батьківщину».

Землеробство, хліборобство, рільництво, обробіток (обробка) землі

На табличках, на штампах і печатках, у діловому листуванні й на сторінках періодичних видань ми читаємо слова *землероб*, *землеробство*, *землеробський*, але цих слів не знайдемо в нашій класичній літературі та фольклорі, не чуєм і в живій народній мові. Чому? Тому що ці штучні слова мають поряд себе давні українські, які цілком відповідають російським *земледелец*, *земледелие*, *земледельческий*, а саме: *хлібороб*, *рільник*, *ратай*, *хліборобство*, *рільництво*, *хліборобський*, *рільничий*. Наведемо приклади з класики й живої народної мови: «Масюк любив *хліборобство*» (І. Нечуй-Левицький); «Мій батько — з діда-прадіда *хлібороб*, любив землю, з землі й жив» (із живих уст); «Чекає *ратая*, паруючи, чорнозем» (М. Рильський); «Ниво неорана, ниво несіяна... де твої *ратай*? Де твої сіячі?» (М. Чернявський); «Дитина без школи, що *рільник* без поля» (Ю.

Федькович).

До того ж слова *землероб*, *землеробство* створено невдало з двох складових частин — іменника *земля* й дієслова *робити*, тимчасом як тут, коли навіть визнати потребу створення нового слова, слід було б узяти дієслово *обробляти*, адже *землероб* не *робить* землю, як то виходить за аналогією до слів *бракороб* (той, що робить брак), *дармороб* (той, що робить дарма), а *обробляє* землю. Тим-то ці терміни, створені всупереч законам українського словотвору, так важко прищепити в живому мовленні. Водночас українське слово *хлібороб* не тільки й далі живе в устах народу, але його вподобали й освоїли в своїй мові росіяни (*хлебороб*, а також *хлопкороб* тощо).

Творці й прибічники слів *землероб*, *землеробство*, не заперечуючи, що, коли йдеться про вирощування хлібів, краще користуватись іменниками *хлібороб*, *хліборобство*, запитують: а як обійтись без слова *землеробство*, коли маємо діло з вирощуванням технічних культур? Адже є країни, де хліб не сіють. Відповідь на це дає наш Українсько-російський словник АН УРСР, пояснюючи значення слова *рільництво*: 1) *полеводство*, 2) *земледелие*, — й наводить слушну ілюстрацію: «...прогрес техніки в сільському господарстві виявляється по-різному, залежно від системи сільського господарства,

залежно від системи *рільництва*».

На жаль, широковживане в нашій поезії слово *ратай* майже зникло з нинішнього вжитку.

З метою чи без мети?

Від вислову з *метою* рябіють сторінки газетних інформацій, статей і фейлетонів. Ось кілька зразків із того потоку, який ми спостерігаємо щодня в друку й чуємо з уст: «З *метою* біологічної ізоляції, щоб уникнути можливого поширення місячних мікроорганізмів, космонавтів помістили в спеціальний „фургон“, де вони пройдуть тривалий карантин»; «З *метою* виявлення жанрових особливостей цього твору надіслали його на кваліфіковану експертизу».

Словом *мета* послуговувалась і послугується наша література, щоб передати важливе життєве завдання або ідейне спрямування людини: «Очевидячки, досягла до своєї *мети*» (І. Нечуй-Левицький); «О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без *мети*» (М. Рильський). У народній мові це слово трапляється далеко рідше, наприклад, у вислові «на близьку *мету*», що означає — на близьку віддаль.

А яку мету, цебто важливе життєве завдання або ідейне спрямування, вбачали автори наведених на початку газетних фраз? Тут, як і в багатьох інших подібних випадках, нема ніякої *мети*, а тому

й треба було написати: «Для біологічної ізоляції, щоб уникнути...», «Щоб виявити жанрові особливості цього твору...».

З цього, звісно, не слід думати, що слово *мета* треба обминати, приміром, у таких висловах, як поставити собі *за мету*, мати *на меті* тощо. Ідеться лише про те, щоб не обертати вислів з *метою* в той прикрий канцеляризм, який не допомагає зрозуміти написане, а тільки паразитує в тексті, профануючи гарне слово *мета*.

Знання й знаття

«Йому самому ще не вистачає *знаття*, а він хоче повчати інших», — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор, мабуть, уважав, що слова *знання* й *знаття* є синоніми, й помилково написав *знаття* замість *знання*. Ці слова, хоч і дуже подібні одне до одного, виявляють певну різницю. Слово *знаття* звичайно заступає дієслово *знати*: «Якби *знаття*, що в кума пиття, то б і дітей забрав» (М. Номис); «Якби *знаття*, що прийде підмога, — можна було б прорватися» (Ю. Яновський). Слово *знання* означає сукупність відомостей про щось: «І жадібно *знання* вона пила» (Б. Грінченко).

Інтерес і цікавість

Слово *інтерес* має насамперед значення «користь, зиск»: «Фактор за малий *інтерес* робить усі ваші доручення» (Словник за редакцією А. Кримського); «А мені в тому ділі нема ніякого *інтересу*» (з живих уст). Від цього походять вислови: пильнувати свого *інтересу*, дбати про свій *інтерес*, у спільних *інтересах*, класові *інтереси*. До речі, російському вислову *остаться при пиковом интересе* відповідає український *лишитись ні з чим*.

Деякі сучасні наші письменники поширюють значеннєву функцію слова *інтерес*, надаючи йому поняття *цікавості*: «З особливим *інтересом* поставилися товариші до цієї розповіді» (І. Ле). Навряд чи є потреба в поширенні значення цього слова, бо український іменник *цікавість*, прикметник *цікавий*, прислівник *цікаво* цілком відповідають російським словам *интерес, любопытство, интересный, любопытный, интересно, любопытно*: «Почала я з *цікавістю* читати...» (Олена Пчілка); «Ти б мені розказав хоч для однієї *цікавості*» (І. Нечуй-Левицький); «Мене аж з'їдає *цікавість*: звідки мене може знати Марина?» (І. Вільде).

Прислівник *цікаво*, котрий звичайно стоїть у фразі з якимось іменником чи займенником у

давальному відмінку (мені, тобі, йому, їй, нам, вам), має паралельну конструкцію, що складається з іменника чи займенника в називному відмінку й прикметника *цікавий*: «Тарасові цікаво було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін» (О. Іваненко); «Цікавий я знати, хто мене прийняв би» (Леся Українка).

Книга й книжка

Чи є якась різниця між цими словами, чи вони — абсолютно тотожні й їх можна довільно вживати на свою владу? Хоч ці слова й мають схожість, однак різниця між ними є, що залежить не стільки від змісту, скільки від розміру книжки. Найбільше ми вживаємо слово *книжка*: «Ах, я довго вас ждала, ще як над *книжкою* поезій сміялася, ридала» (П. Тичина); «Письменному — *книжка* в руки» (М. Номис).

Під словом *книга* розуміємо грубий фоліант, гробух — головну бухгалтерську книгу, книгу вхідних і вихідних паперів чи так зване Святе Письмо: «Чи то вмер чернець у келії, пишучи святу *книгу*?» (І. Франко). Виходячи з цього, треба відповідно користуватися словами *книжка* й *книга*.

Ковдра, коц, ліжник, укривало

Останнім часом слово *ковдра* стало витискати з ужитку інші українські слова, що також є відповідниками російського *одеяло*. «У магазині є вибір літніх *ковдр*», — читаємо в преїскуранті, хоч навряд чи можна вважати вкривало, пошите на ваті або виткане з грубих вовняних ниток, за річ, належну до літньої постелі. Адже є інші українські назви, що залежать від матеріалу, з якого зроблено вкривало: *коц* — «укривало з вовни або байки» («Вона грюкнула дверима й увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим *коцем*». — Панас Мирний), *ліжник* — «укривало з дуже грубих вовняних ниток» («...сиділа, доки не зморив її сон, тоді лягла коло опришка, прикрившись *ліжником*». — Г. Хоткевич). Загальною назвою речі, що нею вкриваються, лягаючи на постелі, незалежно від того, з якого матеріалу її зроблено, є *укривало*: «До завіс, до рожевого шовкового *укривала* я попришивала б тонесеньке кружево, як павутиння» (І. Нечуй-Левицький).

Отож, у преїскуранті треба було написати: є вибір літніх *укривал* (або літніх *коців*, якщо їх зроблено з байки).

Копалина й копальня

«А Ювеналій Дмитрович уже розповідав про недавню катастрофу на Криворізьких *копалинах*, що належали французькій залізорудній компанії», — читаємо в сучасному творі, де слово *копалина* помилково стоїть тут замість *копальня*.

Іменника *копалина* в однині не вживають узагалі, а в множині — *копалини* — це слово означає підземні мінеральні поклади, що їх використовують люди для промислових і господарчих потреб. У російській мові цьому слову відповідає *ископаемое*: «Колокольцев прекрасно мандрує по глобусу і мріє про мандрівки й відкриття нових земель, нових *копалин*» (О. Копиленко).

Копальня — це місце, де добувають корисні *копалини*, якщо тут добувають руду, то вона зветься *рудня*. Відповідниками цього слова в російській мові є слова *копь*, *рудник*, *прииск*. Читаємо: «Линуть глибокі *копальні* в серце залізне землі» (В. Сосюра); «У хрустальних галереях соляних *копалень* ми нишкли схвильовано, вражені видовищем небаченої краси» (Ю. Смолич).

Коштовність, дорогоцінність, коштовні речі, скарби, дорогоцінний камінь, самоцвітний камінь, самоцвіт, брильянт, діамант

У художній літературі й публіцистиці слова *коштовність*, *коштовні речі* й *дорогоцінність* майже витиснули давнє українське слово *скарби*. Може, до цього частково спричинилось те, що іменник *скарб* є синонімом до другого українського слова — *клад* («Нащо ліпший *клад*, коли в дітках лад». — Приказка), але наша класика та й сучасна українська література широко послуговувався множиною цього іменника — *скарби*: «їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої *скарби* великі... — їхала Чорним гаєм і попалася розбійникам» (Марко Вовчок); «Розум — *скарб* людини» (народне прислів'я); «Хай вам завжди мати мила буде *скарбом* дорогим» (М. Рильський). Отже, не слід цуратись і цього слова. По-різному називаємо ми також *скарби*, що складаються з коштовних каменів: *дорогоцінний камінь*, *самоцвітний камінь*, *самоцвіт*. Останнє слово майже зникло чомусь тепер з ужитку, а тим часом у А. Кримського читаємо: «Срібло, злото, *самоцвіти*», в Панаса Мирного: «На довгих листочках грає і сяє, мов *самоцвітне каміння*, чиста роса». Чи не краще заради уніфікації мови взяти для постійного користування якусь одну з цих трьох

назв, що означають однакове поняття, приміром, слово *самоцвіт*? Мабуть, варто.

Так само слід позбутись розбіжності в відповідниках російського слова *брильянт*, який наші автори пишуть то *брильянт*, то *діамант*. Українські класики воліли писати *діамант*: «*Діамант* дорогий на дорозі лежав» (В. Самійленко); «Найчистіші *діаманти* сяють ясні та прозорі» (Леся Українка). Сучасний український письменник В. Собко вживає від іменника *діамант* прикметника *діамантовий*: «Тільки-но пройшов свіжий дощ, *діамантові* крапельки мінілися під сонячним промінням». Проте в цитованій вже Лесі Українки ми можемо прочитати фразу й зі словом *брильянт*: «Дістаньте шкатулку з *брильянтами*», — але це тільки стверджує потребу прийти до якогось одного з цих слів, що не мають ніякої значеннєвої різниці. Певно, що давня мовна традиція дає перевагу слову *діамант*.

Лівша і шульга

Слово *лівша* майже витиснуло давнє українське *шульга*. Ось читаємо, наприклад, у газеті заголовок фейлетона: «Про *лівшу* — лівою рукою». Тритомний Російсько-український словник наводить слово *шульга* як застаріле, даючи перевагу *лівші*. А тим часом скільки прізвищ утворилось від

цього слова: *Шульга, Шульженко, Шульженчук, Шульгін!* Скільки разів ми натрапляли на слово *шульга* в класичній літературі й живій народній мові, ба навіть у сучасного українського письменника О. Ільченка, доброго знавця української мови, читаємо: «Він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівицею, хоч і не був *шульгою*, рубався люто». Навряд чи є підстави виводити це слово «за штат» і не послуговуватись ним у нашій сучасній літературній мові.

Ліс і дерево

«Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів *лісу*», — читаємо в одній газеті. Така фраза звучить по-українському дуже неприродно, бо *лісом* зветься сукупність дерев, що ростуть на певній площі землі: «Кругом яру зеленіє старий *ліс*» (І. Нечуй-Левицький). Одержувати щодня *ліс*, та ще до того ж не гектарами, а кубометрами — неможлива річ.

Якщо слово *ліс* має українською мовою одне значення, то *дерево* — два: рослина («На похиле *дерево* й кози скачуть»). — Прислів'я) й матеріал, що добувають із цієї рослини на різні господарські потреби («Я покажу, де є хороше *дерево* на хату». — Леся Українка; «Нам треба ще багато будівельного *дерева*». — 3 живих уст).

Отже, й у першій фразі треба було написати: «Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів *дерева*».

Магазин, крамниця, крамничка

У сучасній українській офіційній і діловій мові слово *магазин* замінило всі інші синоніми, широко відомі в класичній літературі й живому мовленні, де, якщо й траплялося слово *магазин* (або *гамазин*, *гамазей*, *гамазея*, *гамазія*), то далеко в вужчому значенні. Ці слова означали не будівлю для продажу, а велику комору на зерно («Підпалюють *гамазини* з хлібом». — О. Стороженко) або комору на різне начиння, знаряддя, продукти («Рушниць, мушкетів, оружжин наклали повні *гамазей*». — І. Котляревський; «На самім кінці Борислава... стояв великий *магазин*, де складували земний віск». — І. Франко).

Заклад, де продають харчі або якісь інші припаси й речі, незалежно від розміру його й асортименту краму, в класичній літературі й народній мові називали й називають *крамницею*: «Завів *крамницю* з тютюном» (І. Нечуй-Левицький); «Ще сонце не зайшло, а вже *крамниці* почали зачинятись» (М. Коцюбинський); «Лелія спинилась біля одної дуже великої *крамниці*, там в освітленому вікні стояло багато квітів» (Леся Українка). Крамниці, де продають спеціальні

вироби, мають теж свої назви: *книгарня*, де продають літературу, *цукерня*, де продають солодощі, тощо («Перед дверима *цукерні* ще помацався за кишеню, чи є гроші». — Л. Мартович).

Якщо мовиться про дрібну сільську крамницю, вживають зменшеного іменника — *крамничка*, відповідно до російського слова *лавка*: «Яків зайшов до кума в *крамничку*» (Марко Вовчок).

Навряд чи є потреба замінити всі ці слова одним-однісіньким словом *магазин*, бо таким способом збіднюється багата на різноманітну лексику українська мова.

Міроприємство — захід, заходи

Коли й хто почав запроваджувати в нашу мову неоковирне слово *міроприємство*, — невідомо, але час від часу воно з'являється в діловому листуванні й чується в доповідях: «Щоб досягти помітного успіху, треба далі поглиблювати прийняті *міроприємство*», «У нас провели такі *міроприємство*» і под.

Такого слова не було й нема в українській мові, його наспіх склепали ті, що не знали багатства нашої мови, але хотіли висловити свою думку по-українському. Відповідником до російських

мера, мероприятие є *захід*, а в множині — *заходи*: «Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його *заходів*» (М. Коцюбинський). Російському вислову *принимать меры* відповідає український *уживати заходів*: «Він рідко *вживав* різких, агресивних *заходів*» (О. Копиленко).

Слово *захід* має ще значення «зусилля»: «Не варта справа *заходу*» (приповідка); «Шкода *заходу* й *труду*» (І. Франко); іноді воно буває відповідником російських слів *прием, присест*: «За одним *заходом* упорав усе, що на два дні наварила» (з живих уст); «За два *заходи* й воза полагодили» (з живих уст).

Отож, у перших реченнях треба було сказати: «поглиблювати *вжиті заходи*», «запровадили (здійснили, провели) такі *заходи*».

Нагода й пригода

Ці два слова — немов камінь спотикання для тих, що негаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба: «Словник має стати в *нагоді* вчителеві й школяреві, професорові й студентові, письменникові й перекладачеві», — читаємо в рецензії; «Мені ще не випадало *пригоди* їздити до Ужгорода», — чуємо з уст.

Ці помилки виникають, мабуть, через те, що обидва слова мають серед багатьох своїх значень також значення російського слова *случай*: «При

нагоді я скористаюсь вашою порадою»; «Зі мною сталась така *пригода*». Щоб уникнути прикрих помилок, як у наведених фразах, треба запам'ятати, що іменник *нагода* означає «випадок» (здебільшого сприятливий): «*Нагоди* стріляти їй не трапилося» (М. Шеремет), або випадок, що зумовив якусь дію: «Ольга мала деякі дані підозрівати, що Завадка шукає *нагоди* заговорити до неї...» (І. Вільде). А іменник *пригода* вказує на якусь подію, на якісь бувальці: «Кожна *пригода* — до мудрості дорога» (прислів'я), або й на лихо: «Раз сталася така *пригода*. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею» (М. Коцюбинський); від цього є вислови *стати пригоді*, *стала пригода* — відповідники до російських *быть беде*, *произошло несчастье*: «Ой на козаченьків, ой на запоріжців та *пригодонька стала*» (історична дума).

Іменник *пригода* може означати також потребу, користь: «Годувала собі дочку для своєї *пригоди*, щоб принесла із криниці холодної води» (народна пісня), — від чого є вислів *стати в пригоді*: «Не бий мене, чоловіче добрий, я тобі у великій *пригоді стану*» (казка).

Тим-то й у наведених на початку неправильних фразах треба було висловитися: «Словник має *стати в пригоді...*», «Не випадало ще *нагоди* їздити...».